

Русана ЛІОНЧУК,
старший викладач кафедри
педагогіки і психології
Рівненського ОІППО,
магістр педагогічної освіти

ТЕРМІН «ГЕНДЕР» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ПІДХОДИ

У статті автор розкриває погляди вітчизняних та зарубіжних науковців щодо визначення поняття «гендер».

Ключові слова: *гендер, стать, гендерна роль, жіночність, мужність.*

В статье автор раскрывает взгляды отечественных и зарубежных исследователей по определению термина «гендер».

Ключевые слова: *гендер, пол, гендерная роль, женственность, мужественность.*

An author describe the opinions of domestic and foreign scientists about the «gender» in her article.

Key words: *gender, sex, gender role, femininity, masculinity.*

У 70-ті роки ХХ століття у світі (спочатку в США, а згодом — в Канаді, Великобританії, Нідерландах, скандинавських країнах, Австралії, Італії, Франції) з'являються дослідження культурної антропології та соціології, що розкривають поняття «гендер», розрізняючи поняття «sex» (стать) і «gender» (рід, стать). На думку А.М.Фесенко, ці роботи ґрунтувалися не лише на доведенні біологічних відмінностей між чоловіками і жінками, а й на їх поділі на соціальні ролі, форми діяльності, відмінностях у поведінці, ментальних, емоційних характеристиках. Дослідження в галузі культурної антропології переконливо довели: те, що в одному суспільстві вважається характеристикою жінок, в іншому може бути характеристикою чоловіків. Таким чином, уперше гендерна роль перестає розглядатися як вияв наперед визначеної природи, а виокремлюється як система очікувань адекватної поведінки. При цьому гендер розглядався не як природна стать, а як соціально-культурний конструкт. Звідси випливає, що деякі характеристики жінок, наприклад, емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на родину і дітей, є не природними рисами, а характеристиками, сформованими певним типом суспільства. Отже, з'ясувалося, що поняття «жіночність» та «мужність» обумовлені культурою і є полісемантичними [2, с.193]. Пізніше, на початку 80-х років, гендерна наука проникає в дослідницькі програми східноєвропейських держав.

Як засвідчує зарубіжна література, в англомовних джерелах для визначення поняття «стать» дослідники використовують два поняття «sex» і «gender». Термін «sex» вживається частіше і, як зазначає Д.Лорбер, означає

стать як біологічну категорію (сполучення генів та геніталій або дородовий, підлітковий і дорослий гормональний набір). Разом з тим, цей термін вживається і як соціальна категорія, що фіксує призначення індивіда в суспільстві від його народження, що ґрунтується на типі геніталій. Щодо поняття «gender», то, як наголошує Д.Лорбер, воно стало науковим терміном завдяки розвитку теоретичних засад фемінізму, а дещо пізніше — гендерних досліджень [5].

На думку іноземних науковців, праця антрополога Г.Рубін «Обмін жінками» була однією з перших, де обґрунтовувалися термінологічні відмінності між поняттями «гендер» і «стать» [8]. Дослідниця ввела в науковий обіг поняття статево-гендерної системи та визначила її як сукупність домовленостей, завдяки яким суспільство перетворює біологічну сексуальність у результат активності людини.

Необхідність перевизначення понять «стать» та «гендер» довела Р.Унгер. Так, біологічній статі (sex) вона протиставляє соціальну стать (gender). Крім того, науковець запропонувала вживати поняття «sex» лише для виділення біологічних статевих відмінностей, тоді як поняття «gender» радить використовувати для опису тих аспектів (психологічних, соціальних та культурних), котрі можна ототожнити з нормами, ролями, рисами, стереотипами, що притаманні тим, кого в суспільстві називають чоловіком чи жінкою [12].

У подальшому поняття «гендер», що трактується як соціокультурна стать, на відміну від біологічної, почали використовувати науковці - прихильниками диференціації змісту термінів «стать» та «гендер» у понятійно-термінологічних апаратах педагогіки, психології, соціології, економіки, антропології та ін.

Таким чином, саме завдяки феміністським дослідженням та розвитку соціально-конструктивістського підходу до вивчення суспільних явищ (80-ті роки) відбулась остаточна диференціація понять «sex» (біологічна стать) і «gender» (соціально-культурний конструкт). Науковці Г.Рубін, Р.Унгер, А.Річ, Ш.Ортнер запропонували використовувати категорію «sex» лише у тих випадках, коли йдеться про біологічні ознаки людини, що є заданими природою та відрізняють чоловіків від жінок, а категорію «gender» — характеризуючи людину з точки зору психологічних, соціальних та культурних особливостей, що дає можливість говорити про певні ролі, стереотипи, норми, котрі вважаються в певній культурі традиційними та обов'язковими для чоловіків та жінок.

Незважаючи на те, що у феміністській літературі було виділено кілька концепцій гендера, які були сформовані в межах традиційних напрямів фемінізму (ліберального, культурного та матеріального), через відносну «молодість» та складність гендерного підходу гендер, крім того, розуміють як складне соціокультурне утворення, що передбачає відмінності у поведінці, ролях, емоційних і ментальних ознаках між чоловічим і жіночим, що приписуються суспільством. Це свідчення того, що своїм розповсюдженням визначенням термін «гендер» завдячує теорії фемінізму, яка відкрила шлях для

виникнення та розвитку власне гендерних досліджень як основи для «нових теоретичних побудов» [10, с. 33].

Узагальнюючи наукові праці зарубіжних учених стосовно визначення сутності терміна «gender», його можна розглядати як одну з головних соціально-демографічних категорій, що фіксує осіб різних статей, розділених типом геніталій.

Дуже часто поняття «гендер» як основна категорія суспільствознавства є соціальною конструкцією, що використовується для дослідження основ соціальності та її форм. Таким чином, гендер, з одного боку, визначається як сукупність соціальних проявів, а з іншого — як прихований культурний зміст статі, що включає загальноприйняті соціальні та культурні уявлення стосовно його ролі та сутності. У зв'язку з тим, що соціальна стать визначається соціальною практикою, в суспільстві фіксуються певні норми поведінки, що вимагають виконання конкретних гендерних ролей. Як наслідок — у свідомості певного суспільства виникає чітке уявлення про існування «чоловічого» і «жіночого». Внаслідок цього в сучасному соціумі дедалі важче розмежовувати біологічне означення статі та її соціальне моделювання, а отже, стать визначається як гендер, тобто соціалізована стать.

Досліджуючи філософію постмодернізму, ми дійшли висновку, що гендер, в розумінні Х.Сису, Л.Ірригаре та ін., є культурною метафорою, що виокремлює свою культурно-символічну сутність в обґрунтуванні образів фемінності та маскулінності в їх соціальній дійсності. На думку О.В.Шабурової, наявний культурно-символічний гендерний ряд не завжди є набором конкретних ціннісних орієнтацій та установок, а також різноманітними взаємовпливами, що мають позастатевий характер та задані наперед усім процесом становлення фемінного та маскулінного. Це зумовлено тим, що присутність чоловічого та жіночого як онтологічних начал у системах інших фундаментальних категорій видозмінює їх первинний природний (біологічний) зміст. Таким чином, стать перетворюється в культурну метафору, що виконує не лише функцію опису, а й оформлює соціальну реальність [9].

Аналогічно розуміють гендер і представники напрямку статевого символізму, ілюструючи за допомогою етнографії той факт, що статевий поділ був закріплений вже від самих початків людства за допомогою певних засобів чоловічої та жіночої символіки. Вона класифікує побудовану модель світу та відтворює владний зміст у гендерному поділі суспільства. Таким чином, на культурному рівні весь предметний та природний світ набуває рис сексуальності, стає диференційованим за ознакою статі. В даному випадку гендер розглядається крізь призму відносин у суспільстві, які характеризуються трьома категоріями: статоворольовими стереотипами, біологічною статтю та «гендерним дисплеєм», що, за І.Гоффманом, є сукупністю різноманітних проявів, які пов'язані із закладеними у соціумі нормами фемінної та маскулінної взаємодій [14].

У статовому символізмі, у переважній більшості культур, «чоловіче» характеризується активністю, силою, раціональністю, наповненістю, логосом, світлом, а «жіноче» — пасивністю, слабкістю, емоційністю, порожнечою,

хаосом та темрявою. У європейській традиції патріархального суспільства фемінність та маскуліність розглядаються не тільки як дихотомічні, а й як ієрархічно взаємозалежні та відтворюють наявні ступені прояву владних елементів гендерного поділу суспільства [1, с.80].

Б.Фрідан, представниця феміністичного напрямку, котрий визначає гендер як ідеологічний конструкт, тобто фактор домінування чоловічого над жіночим, що проявляється в організації сексуальності через систему, в якій керівні функції належать чоловікам, характеризує гендер, вводить поняття «містика жіночності». Вона стверджує, що, на думку чоловічої половини людства, лише жінкам притаманний гендер, адже стать і сексуальність є саме їх компетенцією, що проявляється у «містиці жіночності» [10].

Поняття «гендер» визначається також як технологія в контексті теорії гендерної системи. Вона вивчає значення соціальних інститутів, що реалізують владні стосунки статей у межах політичної, економічної та соціальної сфер життя, міжстатеві та внутрішньостатеві відносини. Така технологія уможлиблює гендерний вимір приватної та публічної сфер соціуму та досліджує специфіку навчання та засвоєння гендерних норм. Так, Г.Рубін констатує, що статево-гендерна система являє собою ряд угод, завдяки яким суспільство перетворює біологічну сексуальність на продукт активності людини. Розглядаючи статі як різні, взаємодоповнюючі та нерівні, гендерна система проявляє себе як технологія формування гендера [8].

Продовжуючи думку Г.Рубін, А.Річ зауважує, що гендер — це технологія, що формує інститут статі та затверджує конкретні статеві ідентифікації. Це, у свою чергу, створює певні статеві відмінності та вносить їх у стосунки «панування – підкорення». Гендерне протистояння, змодельоване суспільством та владою, стає добре помітним саме з позиції гендерної диференціації, що трансформує біологічні відмінності («sex») у соціальні («gender») [10].

Отже, можна констатувати, що в наукових дослідженнях не існує єдиної точки зору на те, хто вперше використав поняття «гендер». Проте є декілька науково обґрунтованих варіантів.

Відповідно до *першого варіанта*, поняття «гендер» у 60-х роках ХХ ст. у світі було практично невідомим у сучасному трактуванні. Як зазначає Р.Хоф, воно вживалося для опису граматичної категорії роду лише у філології [11]. Згодом цей термін почали використовувати дослідники феміністичної теорії, зокрема жіночих досліджень у лінгвістиці. Вони робили акцент на особливостях вживання у мові чоловічих та жіночих граматичних форм.

Л.Ніколсон, наприклад, наголошує на потребі вживання терміна «гендер» (від грецького слова «genos», що в перекладі означає матеріальний носій спадковості, походження), на відміну від традиційного — «стать» як самостійної категорії, адже відмінності між чоловічим і жіночим мають не природне, а соціальне походження.

Варто зазначити, що всі світові наукові дослідження в гуманітарній сфері до 60-х років ХХ ст. характеризувалися антропоцентричністю та проводилися в ракурсі чоловічого домінування у суспільстві. У 60-70-х роках на Заході, у зв'язку з активізацією жіночих рухів та появою жіночих теоретичних

досліджень, поняття «гендер» у сучасну соціальну науку вводить Е.Оуклей [12]. Саме феміністичний рух посприяв виникненню концепції гендера. Як стверджують неофеміністки, означена концепція стала одним із головних їхніх досягнень, адже жінка відтепер почала оцінювати себе з точки зору вільної людини. Завдяки концепції гендеру неофеміністки пояснювали: в чому полягає гендерна рівність, що таке гендерна дискримінація та як її можна усунути. Як наслідок — світова спільнота прийняла ряд важливих для жінок документів, завдячуючи яким, згідно з міжнародним правом, у наш час значно піднесений соціальний статус жінки.

Разом із тим, до гендерного дискурсу поступово почали долучатися науковці природничих, гуманітарних та суспільних наук: антропологи, етнографи, історики, фізіологи, психологи, педагоги, філософи, фізіологи та ін. Кожен із них зі своєї позиції намагався пояснити відмінності та сутність фемінного та маскулінного. Таким чином, починаючи з середини 70-х років, у західних університетах починають активно створюватися гендерні центри, що досліджували проблеми гендеру та гендерної рівності.

В еволюції поняття «гендер» (від жіночих досліджень до власне гендерних) можна виділити три етапи:

1. «Алармистський» — характеризується андроцентричним відхиленням у суспільних науках, критикою розуміння соціальних теорій із маскуліної точки зору, дефектністю традиційної епістемології.

2. «Феміністської концептуалізації» — сприяв виникненню та закріпленню орієнтації у теорії та практиці фемінізму.

3. «Постфеміністський» — характеризується організацією одночасно чоловічих та жіночих студій, внаслідок чого основу гендерного підходу становлять дві статі, їх взаємовідносини, взаємозв'язок та взаємодетермінації з соціальними системами різних рівнів [7].

У свою чергу О.Вороніна підтримує теорію, за якою поняття «гендер» у 1968 р. уперше було введене в науковий обіг психологом Робертом Столлером, а не феміністками [13, с.84]. Досліджуючи психологію гермафродитів та транссексуалів у Каліфорнійському університеті, він довів, що набагато легшою є хірургічна зміна статі, аніж психологічна — зміна гендерної ідентичності [3, с. 11 – 12].

Українські дослідники О.Гомілко та М.Свідло вважають, що поняття «sex» (біологічна стать, котра визначає біологічні відмінності між чоловіком і жінкою – генетичні, гормональні та анатомічні) та «gender» (своєрідна «соціостать», соціальна конструкція, що позначає особливості соціальних стратегій) дають можливість провести так звану горизонтальну соціостатеву стратифікацію суспільства, на відміну від стратифікацій вертикальних — станової, класової та ін. На їхню думку, становлення поняття «гендер» пройшло три етапи і відображає певні зміни та відповідні їм інтерпретації щодо природи статі.

Американський антрополог Маргарет Мід майже сорок років вивчала примітивні народи басейну Тихого океану. У 1935 році вона опублікувала результати своїх досліджень, де описала способи чоловічої та жіночої

поведінки, а також обґрунтувала їх залежність від принципів певної культури. М.Мід розглядає стать як природну характеристику людини, а гендер — як результат формування соціокультурної характеристики. Це була перша спроба розмежування статі та гендеру [2, с.184-185].

Другий етап становлення гендеру пов'язаний із діяльністю Симони де Бовуар. У своїй праці «Друга стать» вона сформулювала основні підстави фемінізму. На її думку, бути жінкою — це не лише належати до певної біологічної категорії людей, а й бути причетною до конкретної соціопсихічної реальності — жіночності. Жінка сприймається чоловіком як істота, співвіднесена з ним, але «інша». І саме чоловіки винні в тому, що жінка змушена бути «другою статтю». Для розкриття соціальної дискримінації жінки Симона де Бовуар використовує поняття «гендер». Вона, зокрема, зазначає, що патріархальний стереотип заперечує образ жінки як істоти, котра не відповідає загальнокультурному зразку [2, с.184-185].

У свою чергу, феміністською теорією, після визначення гендера, було виокремлено ряд питань: як гендерні відносини конструюються та підтримуються, як вони співвідносяться з іншими видами соціальних відносин; яка причина змін у гендерних відносинах з часом; що пов'язує гетеросексуальність, гомосексуальність та гендерні відносини; є лише два, а якщо не два, то скільки гендерів; чи пов'язані форми чоловічого домінування з тендерними відносинами; чи є гендерні відмінності соціально корисними та необхідними, а якщо так, то які наслідки цього для досягнення феміністської мети — «гендерної справедливості» [2, с.185]. Як наслідок, майже всі суспільні дисципліни аналогічно почали диференціювати поняття «стать» та «гендер».

Третій етап становлення гендера пов'язаний із фокусуванням на ньому уваги гуманітаріїв та визнанням його однією з найважливіших категорій для аналізу владних структур, організації культурних та соціальних інститутів, моделей ідеологічного контролю в сучасному соціумі [2, с.186]. Цікавою також є позиція структураліста Фуко, наукові роботи якого є дуже популярними серед закордонних дослідників гендеру. Вони несуть теоретичну альтернативу феміністичним концепціям гендеру, для нього стать є таємничістю.

Як зазначає І.Мунтян, гендер як базова наукова категорія, що є однією з основних у сучасній зарубіжній соціально-культурній теорії, має чотири основних обґрунтування:

- руйнує стереотип про причинну залежність між біологічною природою та певними соціальними ролями;
- розкриває взаємозв'язок внутрішньо культурних контекстів та форм суспільної організації зі структурою відносин статей;
- описує як факт залежність системи відмінностей статей від владних систем;
- обґрунтовує нагальну потребу здійснення аналізу самого процесу диференціації статей [6].

М.Зелінський та І.Краснюк вважають, що визнання наукою того факту, що соціальні відмінності між жінками та чоловіками не є біологічно зумовленими, а виникають у процесі соціалізації та формуються відповідно до

наявних гендерних вимог суспільства (гендерних стереотипів) стосовно того, якими мають бути жінки та чоловіки, сприяє появі в нашій країні нового напрямку в соціальних знаннях — гендерології [4].

Розвиток в Україні власне гендерних досліджень А.Фесенко пов'язує з генезою свідомості суспільства з кінця ХХ ст. та поступовим переходом до технологій, що базуються не на матеріальній, а інтелектуальній власності, що визначається рівнем суспільного розвитку країни.

Теорія гендеру на межі ХХ та ХХІ століть в Україні почала розроблятися в контексті феміністичних та жіночих рухів, використовуючи світові наукові досягнення у даному напрямку. Відмінністю було лише те, що вітчизняна теорія гендеру концентрувала увагу не суто на проблемах жінок у суспільстві, а на відносинах жінок та чоловіків.

А.Фесенко описує декілька основних напрямків розуміння гендеру у світових дослідженнях та їх віддзеркалення в Україні. Відповідно до одного з них, гендер — це організована модель соціальних відносин між жінками та чоловіками, котра не тільки характеризує їхні стосунки у родині, але й визначає їх соціальні відносини в суспільних інститутах. Так, керуючись у своїх діях очікуваннями, що пов'язані з гендерним статусом, відбувається констатація гендерних відмінностей та обумовлених ними домінування та влади. Інше розуміння гендеру характерне для теоретичних обґрунтувань радикального фемінізму, що спрямований на дослідження жіночого досвіду, вивчення того, які саме процеси та соціальні структури створюють умови для жіночого існування та вивчають проблеми жіночої ідентичності. В межах цього підходу гендер є ідеологічним конструктом та суб'єктивністю [2, с.194].

Беручи до уваги ментальну та соціокультурну ситуацію в Україні, І.Бондаревська звертає увагу на те, що кожен, хто працює у сфері гендерної освіти, політики чи гендерних досліджень, стикався з упередженим ставленням до даної проблематики колег та посадовців, як чоловіків, так і окремих жінок. Це є свідченням того, що у постановці «гендерного питання», як воно ставиться у нас, є певні прогалини. Тобто, тема гендеру не є очікуваною та samozрозумілою для нашого суспільства, яке має багато контраргументів щодо спроб гендерної «експансії» у наш суспільний та культурний простір. Крім того І.Бондаревська відзначає, що проблема гендеру — це проблема штучності статі. І тут виникає сенс запровадження поняття, яке дасть змогу відрізнити те, що дала людині природа від того, що вона отримала як сукупність суспільно-рольових приписів та поведінкових стереотипів [2, с.277-278].

Отже, власне гендерні дослідження, що ґрунтуються на певній концепції гендеру, досить швидко почали впроваджуватися у переважній більшості сфер соціально-гуманітарного знання зарубіжними вченими. Можемо виділити два основні напрямки в їх розвитку: перший — науково-дослідна діяльність, що реалізує основні принципи гендерного підходу, та другий — специфічна наукова діяльність у сфері освіти, що пов'язана з популяризацією нових (гендерних) знань. Це призвело до зміни гендерних стереотипів, що існували у суспільній свідомості, утвердження специфічних гендерних норм та цінностей,

визначення сутності нових законів щодо гендерної соціалізації та становлення гендерної ідентичності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю.Е.Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 80-88.
2. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 11-13 грудня 2003 р.). – К. : Фоліант, 2003. – 300 с.
3. Гендерна педагогіка : хрестоматія / за ред. В. Гайденко; пер. з англ. В.Гайденко, А. Предборської. – Суми : Університетська книга, 2006. – 313 с.
4. Зелінський М. Встановлення гендерології як нового напрямку сучасного наукового знання / М. Зелінський, І. Краснюк // Міжнародна науково-практична конференція «Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень» (Київ, 5-7 грудня 2002 р.). – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді; Український ін-т соціальних досліджень, 2002. – С. 179-180.
5. Лорбер Дж. Пол как социальная категория / Дж. Лорбер // THESIS. Женщина, мужчина, семья. – М., 1994. – № 6. – С. 127-136.
6. Мунтян І. С. Визначення феноменів «гендер» і «гендерна педагогіка» у науковій літературі / І. С.Мунтян // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ : науковий журнал. – Одеса, 2003. – № 4. – С. 224-228.
7. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 134 с.
8. Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о «политической экономии» пола / Г. Рубин // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / под ред. Е.Здравомысловой, А. Темконой. - СПб., 2000. – С. 89-139.
9. Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой. – М. : Информация – ХХ1 век, 2002. – 256 с.
10. Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. – М. : МЦГИ - МВШСЭН - МФФ, 2001. – 416 с.
11. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований / Р. Хоф; под ред. Э. Шоре, К. Хайдер; пер. с нем. // Пол. Гендер. Культура. – М. : РГГУ, 1999. – С. 23-54.
12. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / отв. ред. О. А. Воронина. – М. : МЦГИ - МВШСЭН, 2000. – 396 с.
13. Andermahr S., Lovell T., Wolkowitz C. (eds.) A Concise Glossary of Feminist Theory / S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. – London etc., Arnold, 1997.
14. Goffman E., “Gender Display”, in C.Lemert and A.Branaman, eds., Goffman Reader. – Oxford, Blackwell Publ., 1997. – P. 208-227.

Дата надходження до редакції: 04.04.2012 р.